

CJJ04_2

Klára Osolsobě

osolsobe@phil.muni.cz

Termíny Alomorfie

pravidla distribuce alomorfů

Slovotvorný základ a slovotvorný formant

<u>slovotvorný základ</u>	<u>slovotvorný formant</u>
<i><u>záklop-</u></i>	<i>-k(a)</i>
<u>slovotvorný základ</u> + <u>kmenotvorná přípona</u>	<u>slovotvorný formant</u>
<i><u>sud-i-</u></i>	<i>-č(0)</i>
<u>slovotvorný základ</u>	<u>slovotvorný formant</u>
<i><u>soud-</u></i>	<i>-c(e)</i>

Slovotvorný základ/slovotvorný formant

•Slovotvorný základ = část slova po oddělení slovotvorného formantu, který je tvořen slovotvorným afixem (slovotvorná přípona, předpona, kombinace přípony a předpony, konekt) a pádová koncovka : *star-š-(í)*
prodavač-k-(a), kmenotvorná přípona + tvarová a rodová koncovka:
přicház-ív-(a-l-a), kmenotvorná přípona + osobní koncovka: *plak-áv-(á-me)*, kmenotvorná přípona + infinitivní koncovka: *plak-áv-(a-t)*)

Kmenotvorné přípony slovesných tvarů od kmene minulého a přítomného *-e-*, *-ne-*, *-je-*, *-í-*, *-á-*

minulý/infinitivní kmen	prézentní kmen	uzavřený kořen (končí na C)	otevřený kořen (končí na V)
nulová	<i>-e-</i>	<i>nes-0-l/nés-0-t, pek-0-l/péc-0-i</i>	
nulová	<i>-je-</i>		<i>sá-0-l/sá-0-t, kle-0-l/klí-0-t, bi-0-l/bí-0-t, kry-0-l/krý-0-t, plu-0-l/plou-0-t</i>
<i>-a-/-á-</i>	<i>-e-</i>	<i>br-a-l/br-á-t, maz-a-l/maz-a-t,</i>	
<i>-a-/-á-</i>	<i>-á-</i>	<i>děl-a-l/děl-a-t</i>	
<i>-ova-</i>	<i>-je-</i>	<i>kup-ova-l/kup-ova-t</i>	
<i>-a-/-í-</i>	<i>-ne- (-me-)</i>	<i>zač-a-l/zač-í-t, t-a-l/t-í-t, -/zaj-a-l</i>	
<i>-e-/-í-</i>	<i>-e-</i>	<i>umř-e-l/umř-í-t,</i>	
<i>-e-/-í-</i>	<i>-í-</i>	<i>bd-ě-l/bd-í-t</i>	
<i>-e-</i>	<i>-í-</i>	<i>sáz-e-l/sáz-e-t, trp-ě-l/trp-ě-t</i>	
<i>-i-/-í-</i>	<i>-í-</i>	<i>pros-i-l/pros-i-t, ct-i-l/ct-í-t</i>	
<i>-nu-/-nou-</i>	<i>-ne- (-me-)</i>	<i>tisk-nu-l/tisk-nou-t, t-nu-l/t-nou-t zaj-mu-l/zaj-mou-t</i>	<i>mi-nu-l/mi-nou-t</i>

Tvarotvorný základ/tvarotvorný formant

<u>tvarotvorný základ</u>	<u>tvarotvorný formant</u> ¹
<u>záklopk-</u>	-(a)
<u>soudc-</u>	-(e)
<u>sudič-</u>	-(0)
<u>tvarotvorný základ</u>	<u>tvarotvorný formant</u>
	<u>kmenotvorná přípona</u> + <u>koncovka infinitivní</u>
<u>soud-</u>	-i-(t)
	<u>kmenotvorná přípona</u> + <u>koncovka osobní</u>
<u>soud-</u>	-í-(m)
	<u>kmenotvorná přípona</u> + <u>koncovka tvarová</u> +(<u>rodová</u>)
<u>soud-</u>	-i-(l)-(a)

Tvarotvorný základ/tvarotvorný formant

- Tvarotvorný základ = část slova po oddělení tvarotvorného formantu, jímž je pádová koncovka : *star-á žen-a*, kmenotvorná přípona + tvarová a rodová koncovka: *příš-0-l-a*, kmenotvorná přípona + osobní koncovka: *pláč-e-me*, kmenotvorná přípona + infinitivní koncovka: *plak-a-t*
- sklárna* → *sklárn-a* (a je tvarotvorný formant)
- lov* → *lov-0* (**nulový** tvarotvorný formant)
- předl* → *před-0-l* (formant je tvořen **nulovou** kmenotvornou příponou a tvarovou koncovkou *-l*)
- chladil* → *chlad-i-l-a* (formant je tvořen kmenotvornou příponou *-i-*, tvarovou koncovkou *-l-* a rodovou koncovkou *-a*)
- *píš-e-0* (formant je tvořen kmenotvornou příponou *-e-* a **nulovou** osobní koncovkou)
- *zvíř-at-y* (formant je tvořen kmenotvornou příponou *-at-* a pádovou koncovkou *-y*)

Otevřený kořen (na samohlásku) + nulová kmenotvorná přípona × uzavřený kořen + samohlásková kmenotvorná přípona

- **ží-0-t** > **ži-v-ot(0)** na-**pí-0-t** > ná-**po-j(0)** roz-**ry-0-t** > roz-**ry-v-n(ý)**
- **ší-0-t** > **še-v(0)** o-**dí-0-t** > o-**dě-v(0)** za-**lí-0-t** > zá-**li-v-k(a)**
- u-**smá-0-t** > ú-**smě-v(0)** o-**hřá-0-t** > o-**hře-v(0)** při-**sá-0-t** > pří-**sa-v-k(a)**
- Všimněte si: otevřený kořen je při bezafixáln (někdy i při afixální derivaci) třeba uzavřít interfixem/konektem, přičemž pozorujeme, že kořenová samohláska většinou alternuje (alomorfni kořeny).
- **hřm-í-t** > **hrom(0)** **sn-í-t** > **sen(0)** o-**dř-í-t** > o-**děr-k(a)**
- ode-**př-í-t** > od-**por(0)** **křt-í-t** > **křest(0)** se-**vř-í-t** > s-**vor-k(a)**
- u-**tk-a-t** > ú-**tek-(0)** se-**ps-a-t** > s-**pis-(0)** se-**br-a-t** > s-**běr-(0)**
- Všimněte si: Uzavřený neslabičný kořen alternuje při bezafixální (většinou i při afixální derivaci) s kořenem slabičným (alomorfni kořeny).

Anomálie

- Alternace kořenové samohlásky otevřeného kořene s nulou:
 - ší-0-t/ še-v(0) / š-v-ec(0) viz genitiv še-v-c(e)
- Nulová kořenová samohláska/neslabičný kořen u derivací z uzavřeného kořene
 - ct-í-t /beze-ct-n(ý)

Problémy

• Problematická je interpretace kmenotvorné přípony u sloves typu **začít**, kde synchronně příslušnost **ke II. třídě slovesné** interpretuje *i/a*, které se střídá s *n/ne/nu/nou*, popř. *m/me/mu/mou* ve tvarosloví jako kmenotvornou příponu. Chování při derivaci je ovšem s touto interpretací v rozporu:

• *za-č-í-t / za-čá-t-ek(0) vy-j-mou-t/ vy-ň-a-l / vý-ň-a-t-ek(0)*

• *za-č-ne-š vy-j-me-š*

• Problematická může být i interpretace kmenotvorné přípony u sloves typu **mi-nou-t**, kde při derivaci od kořene otevřený kořen bývá uzavřen *-n-*, které může být interpretováno jako souhláskový komponent kmenotvorné přípony. Proti této interpretaci ovšem hovoří ojedinělé případy uzavření otevřeného kořene jiným konsonantem (srv. *od-su-nou-t/od-su-n(0)*, *hr-nou-t/ú-hr-n(0)*, ... × *v-su-nou-t/v-su-v-k(a)*).

• Také sloveso **hrát** se tvaroslovně řadí ke **III. slovesné třídě**, *á* je z hlediska tvarosloví kořenový vokál otevřeného kořene. Chování při derivaci je ovšem s touto interpretací v některých derivátech v rozporu:

• *hrá-0-t/hra-je-š her-ec(0) /hr-(a) / hrá-t-k(y) / hra-v-(ý)*

• × *u-smá-0-t/u-smě-je-š ú-smě-v(0) / sma-v-(ý)*

Uváděj příklady podle vzoru

alomorfie kořenů

neslabičný uzavřený kořen	slabičný uzavřený kořen	otevřený kořen	otevřený kořen+konekt
<u>žr</u> -á-dl-o	ob- žer -n-ý	š í -dl-o	ná-š í - <u>y</u> -k-a
pr-á-dl-o		ry-dl-o	
dr-a-č-k-a		my-č-k-a	
ps-a-c-í		bi-dl-o	
u-stl-a-n-ý		čaj-pí-č	
křt-in-y		z-hni-l-ý	
vr-ou-c-í		za-vá-t-ý	

Pozorujte distribuci alomorfů *na-*/*ná-*

- *na*-bíd-k-a
- *na*-hráv-k-a
- *ná*-mit-k-a
- *na*-ráž-k-a
- *na*-dáv-k-a
- *ná*-lep-k-a
- *ná*-hraž-k-a
- *na*-díl-k-a

Pozorujte distribuci alomorfů *vy-*/*vý-*

- *vý-*jim-k-a
- *vy-*hláš-k-a
- *vy-*hlíd-k-a
- *vý-*čit-k-a
- *vy-*cház-k-a
- *vý-*hrůž-k-a
- *vy-*jížd'-k-a
- *vý-*chyl-k-a

Podstatná jména – Tvoření předponami

- Při tvoření předponami se pravidelně dlouží samohláska v předponách *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, např. *ná-břež-í*, *ná-lez*, *pří-jmen-í*, *pří-kaz*, *ú-sil-í*, *ú-stav-a*, *vý-slun-í*, *vý-voz*, *zá-kulis-í*, *zá-ruk-a*.
U dějových podstatných jmen na *-k(a)* se samohláska v předponě nedlouží, následuje-li slabika dlouhá, např. *na-bíd-k(a)*, *při-hláš-k(a)*, *u-káz-k(a)*, *vy-hlíd-k(a)*, *za-táč-k(a)*. Odchytkou jsou slova *vý-půjč-k(a)*, *zá-půjč-k(a)*, u nichž se samohláska v předponě dlouží, a *ná-lev-k(a)*, *ná-mit-k(a)*, *zá-vlač-k(a)* aj., kde se samohláska v předponě dlouží a kořenová samohláska krátí. Dvojitý způsob psaní má slovo *vý-hrůž-k(a)* – *vy-hrůž-k(a)*. Odvozování příponou *vy-* někdy provází také změny samohlásek v základu slova: *vy-hrá(t)* – *vý-hr-a*, *vy-fouk-a(t)* – *vý-fuk*, *vy-bír-a(t)* – *vý-běr* apod.

Alomorfie (variantnost) ve flexi - stejný gramatický význam
(**číslo+pád**) se vyjadřuje **různými morfy**

Přečetla jsem román Milenci/**Npl** a manželé/**Npl**.

V civilizovaném světě se v obýváku nebruslí.

V baru v našem domě je stále hrozně rušno.

Zbavte se emocí a napijte se z plastových sklenic.

Řada sídlišť se nacházela na březích moří.

Mnoho mých přátel neví, kdo z mých bratrů emigroval.

Bez peněz a bez nových spojů se nehneme z místa.

Pane maršálku, rozkazujte.

Řešení

V civilizovaném světě/Lsg se v obýváku/Lsg nebruslí.

V baru/Lsg v našem domě/Lsg je stále hrozně rušno.

Zbavte se emocí/Gpl a napijte se z plastových sklenic0/Gpl.

Řada sídlišť0/Gpl se nacházela na březích moří/Gpl.

Mnoho mých přátel0/Gpl neví, kdo z mých bratrů/Gpl emigroval.

Bez peněz0/Gpl a bez nových spojů/Gpl se neheme z místa.

Pane/Vsg maršálku/Vsg, rozkazujte.

Supletivní kořeny

- nejsou variantami korespondujícími prostřednictvím hláskových alternací tam, kde se zpravidla tvary tvoří od stejného lexikálního (alo)morfu.

- Příklady

- | | | | |
|---------------------------------------|--------------------------|---------------------------------|--------------------------|
| • sg.: člověk | pl.: lidé | sg.: rok | pl.: léta |
| • pozitiv: dobrý | komparativ: lepší | pozitiv: zlý/špatný | komparativ: horší |
| • nom. sg.: já | gen. sg.: mě | nom. sg.: my | gen. sg.: nás |
| • nedokonavé sloveso: brát | | dokonavé sloveso: vzít | |
| • tvary přítentu a futura: jdu, půjdu | | tvary minulého času: šel | |

Typologie hláskových alternací

samohláskové	souhláskové
kvantitativní: <i>mr<u>á</u>z/mr<u>a</u>zu, n<u>a</u>bídka/n<u>á</u>mitka</i>	párové: <i>hl<u>á</u>s<u>i</u>t/ hl<u>á</u>š<u>e</u>ní, sl<u>a</u>d<u>č</u>e/sl<u>a</u>d<u>č</u>ej</i>
kvalitativní: <i>sn<u>í</u>h/sn<u>ě</u>hu, otc<u>ů</u>v/otc<u>o</u>va, pr<u>o</u>kázat/pr<u>ů</u>kaz</i>	nepárové: <i>pl<u>a</u>t<u>i</u>t/pl<u>a</u>c<u>e</u>ní, sl<u>a</u>d<u>k</u>ý/sl<u>a</u>d<u>c</u>í, vyj<u>i</u>mul/vy<u>ň</u>al</i>
skupinové: <i>st<u>á</u>t/st<u>o</u>jací</i>	skupinové: <i>t<u>i</u>sknout/t<u>i</u>š<u>t</u>ění, praž<u>s</u>ký/praž<u>š</u>tí</i>
s nulou: <i>p<u>e</u>s/psa, spr<u>á</u>t/s<u>e</u>prat</i>	s nulou: <i>lep<u>i</u>t/l<u>n</u>out</i>

U synonymních/alomorfních kořenů pozorujeme změny hlásek (hláskové alternace)

~~Jak se chová finála kořene v kontextu následného morfu, který začíná na *e* nebo *i*, *í*?~~

	-e...	-i...	-í...	C(konsonant)
vlk				
prach				
bůh				
vrah				

U synonymních/alomorfních kořenů pozorujeme změny hlásek (hláskové alternace)

Jak se chová finála kořene v kontextu následného morfu, který začíná na *e* nebo *i*, *í*?

	-e...	-i...	-í...	C(konsonant)
vlk	vlček/vlkem	vlci	vlcích/vlčí	Vlčnov
prach	prášek/prachem	prášit	?praších	prašný
bůh	bůžek/bohem	bozi	bozích/boží	božský
vrah	vražedník/vrahem	vrazi	vrazích	vražda

U synonymních/alomorfních kořenů pozorujeme změny hlásek
(hláskové alternace)

Jak se chová finála kořene v kontextu následného morfu, který začíná na *e* nebo *i*, *í*?

	-e...	-i...	-í...	C(konsonant)
doktor				
sestra				
bratr				
ministr				

Pravidla distribuce alomorfů

Vyzkoušejte flektivní i slovotvorné afixy.

Najděte příklady a odpovězte na následující otázky:

Je chování finály před stejnou hláskou stejné, nebo závisí na konkrétním morfu?

Na čem ještě může záviset?

Od substantiv v tabulce tvořte deminutiva

Popište tendenci, kterou pozorujete v alomorfii kořene

čas		ocas	
kmen		kořen	
list, typ		mobil, jazyk	
most		traktor	
dub		holub	

Jak dokážete, že následující trojice obsahují/neobsahují slova s alomorfními kořeny

- *nést, nos, nůsek*
- *vézt, vůz, vozovka*
- *vodič, vést, vůdce*
- *most, smeták, mést*
- *sbírka, odběr, výbor*
- *výrok, nařčení, zaříkadlo*
- *hrábě, hrob, hrubý*

Vypište alomorfy slovních základů:

- *Čech, čeština, český, československý*
- *písmo, psaní, piš, podpis, písanka,*
- *Rus, ruština, Rusko, ruský,*
- *brát, berní, sběř, sběrna*
- *krýt, krov, zákryt, pokrývka*
- *pití, pivo, nápoj, napájecí, pít*
- *ochořet, choroba, choroš*

Vypište alomorfy slovních základů:

- *Čech, čeština, český, československý*
- *písmo, psaní, piš, podpis, písanka,*
- *Rus, ruština, Rusko, ruský,*
- *brát, berní, sběř, sběrna*
- *krýt, krov, zákryt, pokrývka*
- *pití, pivo, nápoj, napájecí, pít*
- *ochořet, choroba, choroš*

Doplňte následující tabulky podle vzoru v posledním sloupci

Rozděl odvozená slova na ta, v nichž se opakuje kmenotvorná přípona a na ta, v nichž **není přítomna**

kmenotvorný sufix					-ova-/-uje-
inf.	počítat	sypat	rodit	sázet	<u>kup</u> ovat
1-part.					<u>kup</u> oval
odvozené slovo					ná <u>ku</u> p, <u>ku</u> pec, ná <u>ku</u> pka, <u>ku</u> pčik
odvozené slovo					<u>kup</u> ovač, <u>kup</u> ující

ŘEŠENÍ

Rozděl odvozená slova na ta, v nichž se **opakuje kmenotvorná přípona** a na ta, v nichž **není přítomna**

kmenotvorný sufix	-a-	-a-	-i-	-e-	-ova-/-uje-
inf.	počítat	sypat	rodit	sázet	<u>kupovat</u>
1-part.	počítal	sypal	rodil	sázel	<u>kupoval</u>
odvozené slovo	počet, početný, početní, počtář	sypký, sypák	rod, rodák, rodokmen, rodný	sazba	nákup, kupec, nákupka, kupčík
odvozené slovo	počítač, počítací, počítadlo	sypač, sypací,	rodič, roditel, rodidla,	sazeč, sázecí	<u>kupovač</u> , nakupovací

Rozděl následující slova na ta, která mají ve své struktuře **kmenotvorný sufix** a ta, která jej **nemají**. Najdi slova utvořená **konverzí**.

lupič

hlídka

obyvatel

výhled

prosba

studentka

vrtačka

dělnice

výtah

zákop

rozhodčí

vznášedlo

pivař

rozvod

cestář

zprostředkovatelna

pozorný

ředitel

Vyznač **alternující kořenové vokály**.

Řešení

loupit → *lupič*

→ *obyvatel*

vyhlížet/vyhlédnout → *výhled*

studentka

vrtat → *vrtáčka*

vytáhat/vytáhnout → *výtah*

zakopat → *zákop*

vznášet → *vznášedlo*

rozvést/vádět → *rozvod*

zprostředkovat → *zprostředkovatel* → *zprostředkovatelna*

pozor/pozorovat → *pozorný*

ředit → *ředitlo*

hlídat → *hlídka* *obývat*

prosit → *prosba* *studovat* →

dělník → *dělnice*

rozhodnout/ovat → *rozhodčí*

pivo → *pivař*

cesta → *cestář*

Slovotvorný základ je a) kořen+kmenotvorná přípona, b) pouhý kořen.

Která z následujících substantiv jsou
utvořena sufixem *-dlo*

divadlo

vozidlo

pravidlo

jídlo

letadlo

sídlo

křídlo

sedadlo

prádlo

zrcadlo

čerpadlo

lákadlo

sedlo

plavidlo

zavazadlo

svítidlo

hrdlo

strašidlo

mýdlo

lepidlo

sádlo

Řešení

div-a-dlo

jídlo

křídlo

zrcadlo

sedlo

svít-i-dlo

mý-dlo

voz-i-dlo

let-a-dlo

sed-a-dlo

čerp-a-dlo

plav-i-dlo

hrdlo

lep-i-dlo

prav-i-dlo

sídlo

pr-á-dlo

lák-a-dlo

zavaz-a-dlo

straš-i-dlo

sádlo

Která slova jsou utvořena sufixem *-b(a)*?

doba

služba

potřeba

stavba

osoba

volba

podoba

výroba

hudba

kletba

Pokuste se formulovat pravidlo, podle kterého odlišíme slova utvořená afixem **-b(a)** od těch, která jím utvořena nejsou.

- Sufix **-b-** následuje vždy za uzavřeným (končícím na souhlásku) kořenem.
- Jak se sufixem **-b-** odvozují deriváty od otevřeného kořene? Slovesa *slouž-i-t*, *stav-ě-t*, *vol-i-t* mají uzavřený kořen (končící na konsonant). Slovesa s otevřeným kořenem jsou slovesa podle vzoru *krý-t* (*bít*, *pít*, *žít*, *sát*, *vát*, *smát se*, *klít*, *dít se*, *rýt*, *mýt*, *lít*, *kout*, ...).
- Znáte substantiva *setba*, *úlitba*, *kletba*?
- Všimněme si, že při vydělení afixu si všímáme společných formálních vlastností i významových souvislostí.
- Všimněte si, že otevřený kořen nemusí být uzavřen pouze konsonantem *t*, ale např. *v*, *j*, *ch* (*krýt* → *překryv*, *krov*, *krovka*, *žít* → *život*, *pít* → *pivo*, *lít* → *záliv*, *dít* → *děj*, *odít* → *oděv*, *smát se* → *smích*).

U kterých z následujících slov lze vydělit morfy-*ičk-a*

- *babička*
- *holčička*
- *sestřička*
- *řidička*
- *právnička*
- *samička*
- *slepička*
- *panička*
- *historička*

Odpovězte na otázky:

- Co vám evokují slova, o nichž Vám řeknu, že končí na *–ičk-a*?
- Porovnejte **názvy osob** z předchozího slidu a všimněte si, jakými **formanty** jsou utvořeny.
- Sledujte **slovotvorné řady**.
- Na základě principu **analogie** rozdělte tato pojmenování podle **slovotvorného typu**.
- Jaké společné gramatické vlastnosti slov **fundujících/motivujících** uvedená substantiva lze jmenovat ve vztahu k **slovotvorné třídě** odvozených substantiv?

Vyznač tvarotvorný základ a vypiš slova/ slovní tvary, které obsahují alomorfy kořenových i afixálních morfů

- opičárna
- úkryt
- nesl
- prosil
- bereme
- kuřaty

Vyznač tvorotvorný základ a vypiš slova/ slovní tvary, které obsahují alomorfy **kořenových** i **afixálních** morfů

- opičárn-a opičáren-0
- úkryt-0 ukry-je-š pokrývek-0 krovk-a
- nes-0-l nes-e-me nes-0-me nés-0-t ...
- pros-i-l pros-í-me pros-0-me pros-i-t
- ber-e-me br-a-l ber-0-me br-á-t ...
- kuř-at-y kuř-0-e kuř-et-e

Která slova jsou tvořena stejným slovotvorným formantem?

- elektrárna
- kavárna
- skvrna
- továrna
- tiskárna
- herna
- kasárna
- čistírna
- srna

Která slova jsou tvořena stejným slovotvorným formantem?

- elektr-**árn**-a
- kav-**árn**-a
- skvrn-a
- továr-n-a
- tisk-**árn**-a
- her-n-a
- kasárn-a
- čist-**írn**-a
- srn-a

Pokuste se formulovat pravidlo, podle kterého odlišíme slova utvořená afixem **-árna-/-írna-** od těch, která jím utvořena nejsou.

- Před **rna** nepředchází konsonant.
- Je předcházející vokál vždy **í** nebo **á**?
- Je vokál kmenotvornou příponou základového slovesa?

Pozorujte frekventované doklady

r je součást kořene
*/továrn(a), kasárn(a),
papír-n(a)* i dalších -
*cistern(a), urn(a),
sběr-n(a), tavern(a),
hladomor-n(a), .../*
nebo afixu/*mask-ér-n(a)*
ojedinělé
varianty
*-ýrna/lak-ýrna
-érna/kaf-érna*

elektrárna	čistírna	lakýrna	cisterna
kavárna	strojírna	ultramoderna	urna
továrna	papírna	garderobiérna	sběrna
lékárna	konírna	minivarna	moderna
kasárna	palírna	zurna	interna
tiskárna	tančírna	rozhovorna	varna
teplárna	pěstírna	šlejferna	lucerna
hvězdárna	udírna	velkovarna	laterna
sklárna	stáčírna	antimoderna	postmoderna
pekárna	mučírna	baštýrna	taverna
mlékárna	pražírna	mordýrna	maskérna
čekárna	dojírna	hypermoderna	hladomorna
	třídírna	kaférna	
	mrazírna		